

Людмила КРУГЛОВА
Київ

ВНЕСОК ТОВАРИСТВА НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ У СТВОРЕННЯ СТУДЕНТСЬКОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ГУРТКА

В другій половині XIX століття інтенсивний розвиток наукових історико-етнографічних досліджень мав потужний вплив на зростання національної свідомості українців. Цей період характеризується інституційним становленням етнографічної та історичної науки, як самостійної та національної. На початкових етапах націоналізуючий вплив мали, у переважній більшості, етнографічні дослідження, які проводились вищими учбовими закладами країни.

Подальша організаційно-структурна розбудова української національної науки, поява перших наукових товариств та інституцій також сприяли еволюції української національної свідомості. Особливу роль у цьому процесі відіграло наукове Історичне товариство Нестора-літописця, яке було засноване 24 листопада 1872 року київськими істориками-краєзнавцями¹. Ініціатором заснування товариства більшість дослідників вважають М.О.Максимовича – першого ректора Київського імператорського університету св. Володимира, згодом почесного члена товариства Нестора-літописця². В цьому товаристві за півстоліття його діяльності творчо співпрацювало не одне покоління талановитих українських та російських вчених, які залишили історичній науці у спадок вагоме наукове надбання.

Існуючі матеріали та документи дозволяють стверджувати, що тематика читань історичного товариства Нестора-літописця торкалася широкого кола питань історико-філологічних наук. Доповіді присвячувались стародавній і новій історії України та Росії, загальній історії, історіографії, бібліографії, джерелознавству, літературознавству, мовознавству, філософії, археології, етнографії тощо.

Серед членів товариства, які займалися Київськими старожитностями та фольклором виділялися такі видатні історики, як В.Б.Антонович, М.П.Дашкевич, В.С.Іконніков, В.Є.Данилевич, П.І.Житецький, В.З.Завитневич А.А.Котляревський, А.М.Лазаревський, П.Г.Лебединцев, А.І.Соболевський, І.П.Хрущов.

Вивченням історико-етнографічних проблем займалася ціла плеяда яскравих вчених. Зокрема, до них належать такі представники української та російської інтелігенції, як М.Ф.Біляшівський, С.С.Гамченко, В.Г.Георгієвський, М.С.Грушевський, Є.І.Де-Вітте, Л.П.Добровольський, М.В.Довнар-Запольський, В.М.Доманицький, Ф.П.Істомін, І.М.Каманін, І.Ф.Каменський, В.П.Каньшин, Ф.І.Кнауер, Ю.А.Кулаковський, А.М.Лазаревський, П.О.Лашкарьов, І.А.Лінніченко, І.В.Лучицький, В.Г.Ляскоронський, С.А.Мазаракі, І.І.Малишевський, Г.Д.Мілеєв, М.О.Оболонський, М.М.Оглоблін, Н.Д.Полонська, І.О.Сікорський, А.І.Степович, П.С.Уварова, В.М.Щербаківський, В.І.Щербина, М.М.Ясинський та інші. Це дійсні та почесні члени Товариства Нестора-літописця в різні роки його діяльності. Серед них були як викладачі Київського університету святого Володимира, так і представники інших навчальних закладів з різних регіонів Російської імперії, а також прогресивне жіноцтво.

Розвиток та вдосконалення структури товариства Нестора-літописця впливали на розширення історичного вивчення, диференціацію та спеціалізацію знань і сприяли поділу товариства на відділи, які у свою чергу займалися вже конкретними предметними дослідженнями з археології, джерелознавства, архівознавства, історіографії, історичної географії, краєзнавства.

Результати своїх наукових пошуків члени товариства публікували у друкованому виданні, яке називалось “Чтения в историческом обществе Нестора-летописца”³. Збірник виходив з

1879 р. до 1914 р. і налічував 24 книги, які дарують нам історичну спадщину В.Іконнікова, В.Антоновича, О.Лазаревського, Д.Багалія, М.Дашкевича, І.Луцицького та інших видатних вчених, розкриваючи окремі етапи накопичення історичних знань. Опубліковані у збірниках товариства Нестора-літописця історичні джерела (від княжої доби до XIX ст. включно), безумовно, є цінним матеріалом у вивченні історії, історичної думки, та культурологічних проблем українського суспільства кінця XIX – початку XX століття. Поряд з науковими дослідженнями, у кожному збірнику друкувались щорічні протоколи засідань та звіти товариства, які безпосередньо відтворюють його діяльність і дозволяють наступним поколінням істориків зробити об'єктивну оцінку науково-просвітницької та громадської роботи членів товариства.

Низка публікацій членів товариства Нестора-літописця з етнографії також побачила світ у вигляді окремих видань і на сторінках журналу “Киевская старина”, який з'явився в 1882 році⁴. На довгий час він став провідним друківаним органом українознавства, хоча й друкувався російською мовою, у зв'язку із забороною публічного вживання української мови – Емським указом 1876 року. В організації журналу брав активну участь видатний український історик, археограф, етнограф, археолог, публіцист і громадський діяч В.Б.Антонович, голова товариства Нестора-літописця у 1881–1887 рр.

Володимир Боніфатійович Антонович опублікував в “Чтениях” чимало своїх праць, що стосувалися його історико-археологічної, педагогічної діяльності, археології та нумізматики. Його праці, присвячені археологічним розкопкам, дуже тісно пов'язані тим чи іншим чином з етнографією, часто взаємо-переплітаються.

Всього в збірниках товариства нараховується 66 його публікацій⁵. Деякі з них присвячені безпосередньо питанням етнографії та фольклору. А саме такі його роботи, як: “Несколько данных о населении Киевской земли в XVI в.”, “О бронзовых орудиях, находимых в пределах Киевской губернии”, “О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченко”, “О городищах – майданах”, “О древлянских могильниках”, “О киевских войтах Ходыках”, “Почерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях”, “Подробности о найденном в Чернигове г. Самоквасовым кладе, при сожженных погребальным обычаем остатках знатного человека” та інші.

Зацікавлення В.Б.Антоновичем історією культури та етнографією дозволило вченому підготувати кілька ґрунтовних публікацій на цю тему. Наприклад, в 1874 – 1875 рр. разом з М.П.Драгомановим він уклав збірку “Исторические песни малорусского народа”⁶, де до кожної пісні зазначалися імена збирача чи колекціонера, давалися примітки про всі варіанти пісень. До деяких пісень додавалися ще і їх варіанти з пісень інших народів. Порівняльні примітки до таких пісень засвідчували культурні зносини, зв'язки українців з іншими народами. Науковий рівень цієї праці вважається фахівцями дуже високим⁷.

Інтенсивна наукова і педагогічна діяльність В.Б.Антоновича та структурні зміни всередині Історичного товариства Нестора-літописця, які призвели до його поділу на відділи, сприяли значному розширенню вивчення проблем етнографії та започаткували її як навчальну дисципліну в Київському університеті. Викладачі університету, особливо члени товариства Нестора-літописця, всіляко залучали та заохочували студентів до етнографічних досліджень. Глибока зацікавленість етнографією серед молоді призвела до відкриття студентського історико-етнографічного гуртка при Київському імператорському університеті святого Володимира.

Ідея його відкриття з'явилась ще в кінці 1902 – 1903 навчального року. Після розробки та затвердження Статуту гуртка історико-філологічним факультетом Київського університету, він був затверджений і Міністром народної освіти у вересні 1903 року⁸. А 13 листопада 1907 року до Статуту були внесені поправки та доповнення, запропоновані історико-філологічним факультетом та затверджені Радою університету св. Володимира⁹. Статут визначав основну мету і завдання гуртка, а також права та обов'язки його членів.

Гурток розпочав свою діяльність 30 вересня 1903 року. Перше засідання студентського історико-етнографічного гуртка було відкрито промовою його голови – професором Київського університету (з 1901 р.), дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця М.Д.Довнар-Запольським, який протягом десяти років існування гуртка безперервно керував його заняттями. Сам Митрофан Вікторович у 1894 році закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, був учнем В.Б.Антоновича¹⁰.

Членами-засновниками гуртка стали професор М.В.Довнар-Запольський, студенти – Берлінер, Богуміл, Гневушев, Михайлов, Паншин, Селінов, Смирнов В., Смирнов П., Терновський, Холодний, Шпет.

Студентський історико-етнографічний гурток за весь час свого існування налічував 103 особи. З дев'яти існуючих в Київському університеті студентських гуртків, цей був найпопулярнішим. До його складу в перші роки існування входили студенти всіх факультетів, яких цікавили історико-етнографічні проблеми. Але більшість завжди складали студенти історико-філологічного факультету Київського університету. За свідченням архівних документів, останні становили майже 65 відсотків загальної кількості студентської молоді¹¹. Але згодом членами гуртка були виключно студенти історико-філологічного факультету, що пояснюється зміною напрямку його діяльності – з широкої вона стала вузькоспеціалізованою.

З документів видно, що секретарями студентського історико-етнографічного гуртка в різні роки були А.М.Арнаутов, В.М.Базилевич, А.Г.Богуміл, Р.Л.Ватембург, А.М.Гневушев, А.К.Захвалінський, Б.А.Паньшин, В.А.Романовський, П.П.Смирнов, Є.Д.Сташевський, Я.Н.Шатохін, А.Я.Шпаковський, М.Ф.Яницький¹².

За весь період своєї діяльності студентський історико-етнографічний гурток провів 64 засідання, які головним чином, присвячувалися читанню доповідей, дебатам з приводу прослуханих доповідей та адміністративно-організаційним питанням. Всього на засіданнях гуртка було прочитано 92 доповіді, в тому числі 6 промов. Як свідчать існуючі архівні документи та матеріали, доповіді, як правило присвячувалися питанням історії Київської Русі, народів Російської імперії, всесвітньої історії, філософії, соціології, етнографії, фольклору, археології, тощо¹³. Деякі доповіді стосувались конкретних історичних постатей – політичних та громадських діячів, представників науки та культури. В доступній формі викладу студенти в своїх наукових роботах давали яскраву портретну характеристику персоналій, оцінку їх діяльності та поглядів.

Також на засіданнях студентського історико-етнографічного гуртка зачитувались звіти про результати відряджень та екскурсій, здійснених його членами.

Під керівництвом свого голови М.Д.Довнар-Запольського гурток за роки свого існування здійснив цілу низку екскурсій. На початку 1910 року студенти їздили в Москву для огляду історичних пам'яток і для знайомства з архівами. Влітку ж 1911 року гуртківці були присутні на XV Археологічному з'їзді, який проходив в Новгороді. Крім цього, навесні (10 березня) 1913 року студентський гурток виїздив на місце розкопок нововідкритих Звіренецьких печер у Києві (під керівництвом члена гуртка і учасника розкопок – С.П.Вельміна). Того ж року (24 березня) молоді науковці відвідали бібліотеку Київського імператорського університету св. Володимира, де їм було надано дуже теплий прийом. Під керівництвом бібліотекаря Веніаміна Олександровича Кордта студенти детально познайомилися з фондами бібліотеки. 14 травня 1913 року гурток відвідав Археологічний музей при університеті св. Володимира під керівництвом дійсного члена товариства Нестора-літописця пані Антонович Катерини Миколаївни, яка сприяла молоді в отриманні найціннішої інформації¹⁴.

До діяльності гуртка без сумніву має бути віднесене відрядження трьох його членів Московським Археологічним товариством (Б.А.Паньшина, В.М.Фідровського та Н.Н.Терновського) – в Тульську, Подільську губернії та в архіви м. Катеринослава. Крім того в московських, петербурзьких, київських та інших архівах працювали члени гуртка: В.М.Базилевич, І.І.Безручко-Зеленський, А.Г.Богуміл, Г.М.Білоцерковський, А.М.Гневушев, А.А.Івановський, Ф.В.Клименко, І.Ф.Ковба, Б.Г.Курц, Г.А.Максимович, В.А.Романовський, П.П.Смирнов, Є.Д.Сташевський та М.Ф.Яницький¹⁵.

На початку 1911 – 1912 навчального року при студентському історико-етнографічному гуртку був створений археологічний музей. Для збереження в музеї надходжень університет надав спочатку шафу та вітрину в психологічній семінарії. Згодом, отримавши дозвіл від керівництва університету, гурток переніс свій новостворений музей в іншу аудиторію. Зберігачем музею був обраний С.П.Вельмін. Перші пожертвування для музею зробила курсистка Київських Вищих Жіночих курсів В.Є.Козловська¹⁶.

Протягом десятирічного існування студентського історико-етнографічного гуртка доповіді його членів видавались (іноді у зміненому вигляді) або у вигляді самостійних праць, або

друкувалися в журналах, таких як “Университетские известия”, “Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии”, “Журнал Министерства Народного Просвещения”, “Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук”, “Труды Рязанской Ученой Архивной Комиссии”. Детальні звіти про діяльність гуртка були опубліковані у вигляді додатків до робіт членів гуртка Б.Н.Барановського, Г.М.Білоцерковського, С.П.Вельміна, А.К.Захвалинського, І.Ф. Ковби, М.Ф.Яницького. Студентському історико-етнографічному гуртку були присвячені деякі окремі твори його членів. Це, насамперед, праця студента М.Ф.Яницького “Экономический кризис в Новгородской области XVI века” та робота студента Г.М.Білоцерківського “Тула и Тульский уезд XVI – XVII веков”, яка була спеціально присвячена автором десятиріччю існування гуртка¹⁷.

Як наслідок наукової діяльності студентів-членів гуртка було те, що в травні 1913 року побачив світ виданий університетом перший збірник статей членів студентського історико-етнографічного гуртка¹⁸. В перший збірник увійшли студентські праці: П.В.Орлова – “Пришлые рабочие в Москве в XVII веке”, Д.Н.Богородицького – “Почерк торговли Нижнего Новгорода за XVI и XVII в.”, А.М.Гневушева – “Новгородская выть в землях дворцовых в XVII в.”, Н.Ф.Яницького – “Торговля пушным товаром в XVII в.” та С.Г.Коломинського – “Торговля солью на Руси в XVI – XVII вв. и общее состояние соляных промыслов в указанный период времени”¹⁹. Всього гуртківці видали 8 томів своїх наукових праць під редакцією М.Д.Довнар-Запольського.

У діяльності студентського історико-етнографічного гуртка приймали активну участь високоосвічені прогресивні жінки. Першою меценаткою гуртка була вже вище згадана слухачка Київських Вищих Жіночих курсів В.Є.Козловська. Всіляко сприяла розвитку студентського гуртка графиня Уварова Парасковія Сергіївна з Москви – перша жінка, яка стала почесним членом товариства Нестора-літописця 15 травня 1905 року. Також допомагали студентам дійсні члени товариства Нестора-літописця Єлизавета Іванівна Де-Вітте та вже згадана вище Катерина Миколаївна Антонович. Жінки робили цікаві наукові повідомлення на засіданнях гуртка. Зокрема, Н.Д.Полонська, коли ще була студенткою Київських Вищих Жіночих Курсів при Київському університеті св. Володимира (або: Київський університет святої Ольги), на одному з засідань гуртка в 1909 – 1910 навчальному році виступила з доповіддю на тему: “О случайных находках в Подольской губернии”²⁰. Згодом Наталя Полонська, отримавши дозвіл Міністерства Народної освіти, успішно склала іспити на історико-філологічному факультеті Київського університету святого Володимира (історичне відділення) і отримала диплом I ступеня за № 4531²¹. 27 лютого 1911 року вона була обрана дійсним членом Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, а у 1912 році – дійсним членом Наукового Історичного товариства Нестора-літописця. 11 (23) травня 1916 року Наталя Дмитрівна була обрана приват-доцентом Київського університету²².

З середовища студентського історико-етнографічного гуртка вийшли науковці, які продовжували свою діяльність в Київському університеті вже як викладачі. Серед них приват-доценти університету св. Володимира, дійсні члени товариства Нестора-літописця – Павло Петрович Смирнов та Євген Дмитрович Сташевський, які протягом всього періоду існування гуртка цікавилися його діяльністю, приймали активну участь в його заняттях, жили з гуртком одним життям. Колишні гуртківці – Андрій Михайлович Гневушев, Георгій Андрійович Максимович та інші згодом стали членами наукового Історичного товариства Нестора-літописця, яке мало спільні зі студентським історико-етнографічним гуртком напрями діяльності, сприяли його творчому зростанню та удосконаленню. Саме цей творчий зв'язок між молоддю гуртка і старшим поколінням істориків – членами Наукового Історичного товариства Нестора-літописця і є зразком спадкоємності традицій.

Отже, вже на початку ХХ століття наукове Історичне товариство Нестора-літописця переживало той етап своєї діяльності, який характеризується високим професійним рівнем та творчим піднесенням по всім напрямкам наукових досліджень. Реорганізаційні зміни, які вже завершилися в цей період в самому товаристві, розділ його на спеціалізовані відділи чітко визначили напрями наукової роботи. Небувалий інтерес старшого покоління істориків до вивчення етнографічних проблем породив нову хвилю зацікавлених молодих науковців серед студентства. Молоді ентузіасти – члени студентського історико-етнографічного гуртка, які нарівні з членами товариства Нестора-літописця та під їх патронатом настільки професійно

піднімали актуальні історико-етнографічні проблеми, що їх наукові доробки можна без сумніву назвати якісним внеском у розвиток історичної думки нашої країни. Гурток був науковим осередком та творчою оазою, де молоді історики росли, мужніли і переходили до вищих щаблів наукових інституцій, таких як Історичне товариство Нестора-літописця та ін. Вивчення наукової спадщини гуртківців є яскравим переконанням в цьому.

Своєю історико-етнографічною діяльністю товариство Нестора-літописця збуджувало наукове зацікавлення і прагнення до самопізнання по всій Україні.

Відроджене в 1995 році товариство Нестора-літописця²³ є продовжувачем історико-етнографічних традицій українського народу, які у радянський період існування Київського університету всіляко гальмувалися.

Науково-видавнича спадщина членів товариства Нестора-літописця, зокрема та її частина, яка відображає етнографічні проблеми, і на сьогодні не втратила свого значення, потребує подальшого дослідження в цьому напрямку. Опубліковані на сторінках "Чтений в историческом обществе Нестора-летописца" документальні джерела та праці з історико-етнографічних проблем використовуються сучасними дослідниками досить обмежено, що значно зменшує поінформованість про зміст наукової спадщини товариства і не дає можливості зробити об'єктивну оцінку його діяльності.

У розумінні проблем української історії відслідковується спадкоємність традицій між істориками різних поколінь. Так, наукове Історичне товариство Нестора-літописця дало поштовх до створення молодшими колегами, студентами Київського імператорського університету святого Володимира студентського історико-етнографічного гуртка, який згодом став джерелом наукових та педагогічних кадрів для самого товариства, Київського університету і країни загалом.

У діяльності товариства Нестора-літописця в цілому позначився суттєвий вплив історичної школи Київського університету як напрямку, який в історичних умовах досліджуваного періоду набув українознавчий та виразно окреслений національний характер.

¹ Дашкевич Н.П. Историческое Общество Нестора-летописца // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета Св.Владимира (1834 – 1884) // Под редакцией В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 9 – 28.

² Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – 448 с.

³ Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1879 – 1914 pp., Кн.1 – 24.

⁴ Киевская старина. – К., 1882 – 1906 pp. – Т.1 – 94.

⁵ Колесник М.П. "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" (1879 – 1914): Бібліографічний довідник. – К., 1989. – С.11 – 14.

⁶ Антонович В.Б., Драгоманов М.П. Исторические песни малорусского народа. В 2-х т. – К., 1874 – 1875 гг.

⁷ Історія України в особах ХІХ – ХХ ст. – К., 1995. – С.85 – 91.

⁸ Отчёт о десятилетней деятельности "Студенческого Историко-Этнографического Кружка" при Университете Св. Владимира // Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917 – 1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упорядники В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К., 2000. – Кн.1: Університет св. Володимира між двома революціями. – С.383.

⁹ Державний Архів міста Києва (далі ДАК). – Ф.16. – Оп.469. – Спр.199. – Арк.1.

¹⁰ Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998. – С.165 – 166.

¹¹ ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.313. – Арк.2.

¹² Там само. – Спр.371. – Арк.60, 62.

¹³ Там само. – Арк.58 – 63.

¹⁴ Там само. – Арк. 60 – 63.

¹⁵ Alma Mater... – Кн.1.– С.389.

¹⁶ Куріло О.Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. – К., 2002. – С.16.

¹⁷ ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.371. – Арк.63.

¹⁸ Сборник историко-этнографического кружка при Киевском университете св. Владимира. – К., 1913 г. – Вып.1.

¹⁹ ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.371. – Арк.63.

²⁰ Alma Mater... – Кн.1. – С.385.

²¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.В.Вернадського. – Ф.42. – Спр.291. – Арк.1.

²² Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Вступна стаття В.Ульяновського. Т.2 – К., 1995 р. – Т.1 – С.ХІ.

²³ Київська старовина. – К., 1995. – № 2. – С.127.